

Néhány megjegyzés földrajzi neveink történeti rétegeződéséről

1. Somogy megye földrajzi neveinek megjelenése óta valamennyi nagyobb földrajzinév-gyűjteményünk közli a múlt század második feléből származó történeti nevek egy részét, többnyire az 1850-es években készült első kataszteri térképek névanyagát és Pesty Frigyesnek az 1864-ben kibocsátott felhívására összegyűjtött neveket. A jelenkori névanyaggal való azonosítás során azt tapasztaltuk, hogy a múlt század második felében írásban rögzített neveknek kb. 70—80 százalékát a mai lakosság még mindig ismeri és nagyobb részben használja is, csak kisebb százalékuk tekinthető kihaltnak. Az ilyen értelemben kihaltnak tekintett nevekkel kapcsolatban az a sejtésünk — egyes esetekben csak sejtjük, más esetekben viszont konkrét adatokkal is bizonyítani tudjuk —, hogy jelentős részük már feljegyzésük idején sem volt közhasználatú név, hanem inkább csak alkalmi, esetleg mesterséges névalkotás szüleménye. Különösen vonatkozik ez az utóbbi megállapítás az első kataszteri térképek névanyagára, amelyet többnyire magyarul sem tudó osztrák mérnökök vetítettek térképre.

Meg kell azonban mondanunk azt, hogy földrajzinév-kiadványainkban a névcikkeknek csak meglehetősen kis százalékához tartozik történeti név. Nyilvánvalóan egyrészt azért, mert a jelenkori névanyag jóval gazdagabb a múlt századinál, másrészt viszont az is oka ennek az eltérésnek, hogy a múlt századi feljegyzések korántsem voltak olyan teljesekek, mint a maiak. A kataszteri térképek például kezdettől fogva napjainkig elvszerűen nem tartalmazzák egy-egy település teljes dűlőnévanyagát, hanem csak a legjellegzetesebbeket, a nagyobb területet jelölőket. Ugyanakkor Pesty Frigyes gyűjtésének a hiányosságai is közismertek. A Vas megyei Bük község még kéziratban levő adattára például 215 földrajzi objektum vagy terület jelenkori megnevezését tartalmazza, és a 215 jelenkori név közül csak 51-hez van történeti dokumentáció, tehát a nevek 24⁰/₀-ához. Az arány persze községenként más és más, a büki példa azonban átlagosnak mondható, valóban, kiadványainkban a névcikkeknek kb. a negyede tartalmaz történeti adatokat.

Ha a történeti nevek sorából kizárjuk azt a 20—30⁰/₀-ot, amely ma már nem ismert a lakosság körében, akkor a jelenleg használatos nevekről kiderül, hogy körülbelül 17—20⁰/₀-uk biztosan múlt századi vagy annál is régebbi. Ez a százalékszám növekedni fog abban az esetben, ha alaposabb történeti feltárást végzünk, levéltári kutatásokkal még több névről is kideríthető, hogy már esetleg évszázadokkal ezelőtt ismert volt.

2. A nevek életkorára vonatkozó kutatásaink során azonban mindenképpen számolnunk kell azzal, hogy a legalaposabb archivális, levéltári bűvárlat mellett is tekintélyes számban lesznek olyan nevek, amelyeknek korábbi meglétét semmilyen írott forrásból nem tudjuk kimutatni. Szerencsére a neveknek egy része önmaga is árulkodik az életkoráról, tehát minden különösebb utánjárás

nélkül megállapítható róluk a keletkezés időszaka. Ilyenekre gondolok, mint például *Vitéz-telek*, *Proletár-földek*, *Levente-pálya*, *Faksz-házak*, *Bombagödörök* stb. LŐRINCZE LAJOS osztályozása szerint az eseménynevek csoportjába tartoznak ezek a keletkezésük korát önmagukban is kifejező földrajzi nevek (1. MNyj. XIII, 12—7). A továbbiakban az életkor megállapíthatósága szempontjából szeretnék néhány névtípusra vonatkozóan rövid megjegyzéseket tenni.

a) Történeti adatok híján nagyon nehéz megállapítani a természeti nevek keletkezésének idejét. A földfelszín formái az évszázadok során nem nagyon változtak, *hegy*, *völgy*, *domb*, *patak*, *folyó* nemigen tűnt el a helyéről, ezek a természeti képződmények olyan szilárd támpontok, amelyek már a legkorábbi időszakban alapul szolgáltak az ember által ismert és megművelt területek elnevezéséhez. Nem véletlenül sorolja LŐRINCZE LAJOS a talajkiemelkedést, talajbemélyedést, sík területet és a vizeket jelentő közszókat a természeti nevek alaprétégei közé (MNyj. XIII, 5). A *tó*, *mocsár*, *lapály*, *gödör*, *lyuk* viszont gyakrabban változtatta a helyét. A tereprendezés során a mocsarakat lecsapolták, a tó kiszáradt, a gödört, lyukat betemették, ezért az ilyen közszókat tartalmazó földrajzi nevek életkorának felderítésekor nem elegendő csak a jelenlegi természeti kép ismerete, hanem gyakran az évszázadokkal korábbi állapotokat is rekonstruálnunk kell. Évszázados távlatokban a növénytakaró változásait szintén figyelembe kell vennünk, azt, hogy a ma *Tüskés*-nek nevezett szántóföld mikor volt bozotos, bokros hely, a *Káposztáskert*-et mikor parcellázták konyhakerteknek, az *Akác*-t mikor telepítették stb. Újabban PÉNTEK JÁNOS és SZABÓ ATTILA írt igen figyelemreméltó tanulmányt arról a kérdésről, hogy a régi növényvilág és változásai hogyan tükröződnek a mai földrajzi nevekben, a népi növényismeret mennyiben befolyásolta a kalotaszegi földrajzi nevek kialakulását (Nyelvészeti tanulmányok. Szerk. TEISLER PÁL. Bukarest, 1980. 131—72).

A növényzet változása legtöbbször tudatos emberi beavatkozás következménye. A természet mesterséges átalakításának folyamatában talán az erdők kiirtása és termőfölddé tétele volt az a művelet, amely a legfőbb nyomot hagyta földrajzi neveink világában. Mivel az irtásgazdálkodás — amint azt TAKÁCS LAJOS nemrég megjelent könyvében kimutatta (Irtásgazdálkodásunk emlékei. Bp., 1980.) — nem korlátozódik pontosan meghatározható időszakra, hanem évszázadokon át tartó földszerzési mód volt, a nevek életkorának megállapítása szempontjából eléggé tág határok között jöhet számításba. Noha egyes helyeken például az *Aszó* tulajdonnév — amely TAKÁCS LAJOS szerint az aszalással történő erdőirtás emlékét őrzi (i. m. 135—45) — a honfoglalás utáni első évszázadból származik, mégis azt kell mondanunk, hogy a legtöbb irtásgazdálkodással kapcsolatos helyneveink a XVII—XVIII. században keletkezett. Ebben a két évszázadban volt ugyanis a legelterjedtebb a falu közös tulajdonában levő erdők egyéni kisajátítása, a kerengetés. Nagyobb részben ekkor keletkeztek az *Irtás*, *Ortvány*, *Csonkás*, *Törzsökös*, *Vész* és a hozzájuk hasonló dülőnevek. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy természetesen korábbi előfordulásuk is lehetséges, de ebben a két évszázadban vált gyakorivá a megjelenésük.)

b) Ugyancsak az irtásgazdálkodással függ össze a tulajdonosokról elnevezett ún. birtoklástörténeti nevek kialakulása is. Egy-egy falun belül a határrészek, földterületek elnevezése akkor szaporodott meg számottevően, amikor a közös erdőkből egyre többen foglaltak maguknak egyéni használatra földet a fák aszalással, kerengéssel történő kiirtásával. A több éven át tartó fáradságos

művelet jogi elismerése az volt, hogy a kerített föld a foglalónak a tulajdonába került. A faluközösség ezt a megváltozott jogi helyzetet elismerte, és az egyéni birtokba vett földet a tulajdonosáról nevezte el. Ezeknek a birtoklás-történeti neveknek a születését, az alkalmi szókapcsolatnak (*Igali Gergely kerítése*) tulajdonnévvé válását (*Igali-föld*) ugyancsak TAKÁCS LAJOS írta le levéltári adatokkal is igen szemléletesen dokumentálva (i. m. 106—11).

Ha megnézzük a mai helynévkiadványainkat, akkor azt látjuk, hogy a ma használatos dülőnevek között is meglehetősen gyakoriak a birtoklástörténeti nevek. Nagyon sok ilyen megjegyzést találunk a névcikkekben, hogy a kérdéses földterület, erdő, rét tulajdonosáról vagy egykori tulajdonosáról kapta a nevét. Az a tapasztalatunk azonban, hogy ezek a nevek nem XVII—XVIII. századiak, hanem legfeljebb 2—3 emberöltőre, legtávolabbra a múlt század közepéig vezethetők vissza. Ennek egyrészt történeti, másrészt gyakorlati okai is vannak. Az egyéni földfoglalások, az irtásföldek később egyre inkább az allódiások szorításába kerültek, a kerengetéssel kiirtott és megtisztított erdőföldek jelentős része beolvadt a terjeszkedő nagybirtok kebelébe, aminek során funkcióját veszítette a földfogaló személynevéből alakult földrajzi név. Másrészt viszont, ha megmaradt a földterület továbbra is a foglaló családjának vagy leszármazottjainak tulajdonában, időközben elköltöztek, más faluba vándoroltak a tulajdonosok, és a földrajzi név már nem a valóságnak megfelelően jelezte a jogviszonyt. Ennek a korrekciójára előbb-utóbb sor került, tehát a birtoklástörténeti nevek jelentős része 2—3 emberöltő alatt többnyire megújult, követte a földbirtok tulajdonjogában bekövetkezett változásokat.

c) Részletesebben lehetne beszélni a jobbágyfelszabadítással kapcsolatban keletkezett földrajzi nevekről is. Bükön például a *Nemesi-mező* és a *Paraszt-tag* határrésznevek erre az időre vezethetők vissza. A falu határának egy része a jobbágyfelszabadítás után is megmaradt a kismesek tulajdonában, ez lett a *Nemesi-mező*, a jobbágyoknak felparcellázott határ pedig a *Paraszt-tag*. A múlt század második felében kismesek vagy a nemesi birtokok bérlőinek tulajdonában voltak a *Börzsönyi-tag*, *Komláti-tag*, a *Radó-tag*, az *Enesei-tag*, a *Zsibrik* nevű dűlők.

d) Az első és a második világháború eseménynevei is megtalálhatók szinte minden földrajzinév-gyűjteményünkben. Csak két példát idézek. A magyar királyi koronát a második világháború végén az országból történő kiszállítás előtt egy időre Kőszeg határában rejtették el egy föld alatti bunkerben. Ennek emlékét őrzi a ma is élő *Korona-bunker* név. Szálasi Kőszegen rejtőzködött egy ideig, ezért van *Szálasi-bunker* is.

3. Röviden és vázlatosan azt szerettem volna érzékeltetni, hogy történeti vonatkozásban milyen változatos és sokoldalú anyagot tartalmaznak földrajzinévkiadványaink és a készülő, még kéziratban levő gyűjtemények. Meggyőződésem, hogy voltak olyan történelmi korszakok, gazdaságtörténeti folyamatok, amelyek kiemelkedő módon befolyásolták egy-egy település földrajzi neveinek alakulását. Ezeknek a folyamatoknak és áramlatoknak a felkutatása fontos feladata a történeti helynévkutatásnak.

BALOGH LAJOS